

Przywiązanie do miejsca i jego znaczenie w kontekście współczesnych zagrożeń cywilizacyjnych*

Augustyn Bańka

SWPS Wydział Zamiejscowy w Katowicach

W czasach współczesnych, charakteryzujących się postępującą globalizacją, gwałtownie rośnie na znaczeniu problematyka miejsca i przywiązania do miejsca. Pierwszą cechą globalizacji jest specyficzne ścieśnienie czasu i przestrzeni przejawiające się w odterytorialnieniu zjawisk i procesów życia jednostkowego i zbiorowego. Po drugie, istnienie specyficznej, a zarazem uniwersalnej przestrzeni społeczno-kulturowej, funkcjonującej poza obszarem określonym granicami, takimi nawet jak granice państw narodowych. Po trzecie, występowanie nowych jakościowo zjawisk psychologicznych, takich jak „tożsamość tymczasowa” (Hill, 1996). Odterytorialnienie oznacza, że dystanse lub granice w znaczeniu geograficznym przestają być tak istotne, jak dawniej. Coraz więcej procesów, w tym również psychologicznych, zachodzi bez wyraźniej lokalizacji, umiejscowienia lub przynajmniej przekracza granice wytyczane dotychczas przez bariery geograficzne, granice terytorialne, odrębności narodowe lub kulturowe. Pojawiają się zjawiska przebiegające „w poprzek” terytoriów i związanych z nimi lokacji, kultur, wartości, norm oraz standardów. Tradycyjne tzn. terytorialne, lokalne i wspólnotowe stosunki społeczne oraz procesy identyfikacji zderzają się z nowymi procesami przebiegającymi na bazie nowych mediów i środków komunikowania. Jednak im bardziej warunki zglobalizowanego życia odbiegają od warunków, do jakich człowiek przywykł w okresie długiej adaptacji, tym bardziej rośnie na znaczeniu rola środowiska fizyczno-przestrzennego oraz terytorialnego w determinowaniu jakości życia i rozwoju.

ROLA MIEJSCA JAKO ŚRODOWISKA TERYTORIALNEGO W ŻYCIU CZŁOWIEKA

Miejsce jako fenomen psychologiczny towarzyszący środowisku terytorialnemu jest ważnym źródłem zakorzenienia, przynależności, komfortu oraz szeregu innych pozytywnych uczuć. Na znaczenie miejsca w życiu człowieka zwróciły uwagę przede wszystkim koncepcje fenomenologiczne (Bańka, 2007). Nawiązują one (np. Bechelard, 1964; Eliade, 1959) do tradycji zapoczątkowanej jeszcze przez Arystotelesa, dla którego miejsce oznacza „to, co otacza bezpośrednio to, czego jest miejscem” (Arystoteles, 1990, s. 38). Miejsce, jako bezpośrednie otoczenie jednostki jest wyznacznikiem tożsamości człowieka oraz jego bezpieczeństwa. Do wątku bezpieczeństwa jako warunku istnienia człowieka nawiązuje E.H. Erikson (1968), który przypisuje dziecku zadanie rozwiązania kryzysu ufności i zaufania. „Zadana” ufność dotyczy przedrefleksyjnego „zadomowienia” w otoczeniu, czyli symbiozy z ewentualnymi zagrożeniami, które nie tyle paraliżują, co wzmacniają. „Zadomowienie” jest pewnego rodzaju poczuciem i wzorcem bezpieczeństwa, jak też oczekiwaniem dającym komfort w relacji z otoczeniem (Witkowski, 2000, s. 124).

DEFINICJE I TEORIE MIEJSC W PSYCHOLOGII

Pojęcie miejsca wywodzi się z filozofii (Heidegger, 1967), jednak obecnie jest ono podstawowym konstruktem teoretyczny w wielu innych dyscyplinach. W architekturze zainteresowanie to wynika stąd, że domy szpitale, szkoły, biura są miejscami. Z kolei w psychologii zainteresowanie miejscem wiąże się z tym, iż jest to konstrukt odwołujący się do indywidualnych doświadczeń czasu i przestrzeni. Oprócz tego pojęcie miejsce cenione jest również z tego względu, że integruje bardzo różne perspek-

* Artykuł pochodzi z: *Zachowanie Środowisko Architektura*, nr 5 pt. *Symbole, przemiany oraz wizje przestrzeni życia*, pod red. A. Bańki, Poznań 2011, SPIA, s. 7–14.

tywy. W pojęciu miejsce następuje koncentracja indywidualnych doświadczeń dotyczących środowiska, które cechuje bezpośredniość, konieczność, znaczenie, wspólnotowość, indywidualność i idiosynkrezja.

Katalog miejsc, jakie znalazły się w centrum zainteresowania psychologów jest bardzo szeroki, bowiem obejmuje tak różnorodne kategorie, jak dom (Easthope, 2004), sakrum (Mazumdar, 2005), dzika przyroda (Williams, 2000), przestrzeń urbanistyczną, przestrzeń pracy, przestrzeń rekreacji i czasu wolnego, przestrzenie związane ze zdrowiem, nauką czy procesami pamięci lub przetwarzania informacji. Jak z tego wynika, miejsce w głównej mierze jest czymś, co tworzy się na fundamencie układów fizyczno-przestrzennych.

Jednak niektóre kategorie miejsc niekoniecznie muszą odnosić się do konkretnych układów fizyczno-przestrzennych, tak jak jest to w przypadku np. miejsc pamięci czy miejsc tworzonych w przestrzeni wirtualnej, które nie mają odniesienia do konkretnego układu terytorialnego. Miejsce różni się od modalności geograficznych, gdyż jego podstawowym wyróżnikiem jest układ przestrzeni różniący go od innych lokacji oraz specyficzne dla danej lokacji poczucie środowiska, niepodobne do żadnego innego (Bones i Sacchiaroli, 1995). W koncepcji miejsca zachodzi z jednej strony synteza poznania środowiskowego uzupełnionego o wymiar emocjonalny w ujęciu holistycznym, jakim jest klimat miejsca (Knez, 2005), a z drugiej strony, poznania społecznego, w którym odzwierciedlane są doświadczenia grupowe. Sumując, pojęcie miejsce wyraża różne wymiary zjawiska, takie jak rozmiar fizyczny, jakości widzialne *vs* symboliczne, jakości doświadczane egzystencjalnie *vs* doświadczane wyłącznie mentalnie oraz jakości personalne *vs* społeczne i kulturalne.

Pojęcie miejsca zostało ujęte najszerzej w trzech nurtach psychologicznych – w psychologii fenomenologicznej, ekobehawioralnej i interakcyjnej. Przykładem fenomenologicznych koncepcji miejsca jest teoria miejsca Norberga-Schulza (1980, 1985) oraz Yi-Fu Tuana (1987). Pierwszy przyjmuje, że każde miejsce posiada *genius locci*, czyli duszę. *Genius locci* tkwi przede wszystkim w miejscach naturalnych, to jest takich, które zawierają w sobie znaczenia. Norberg-Schulz wyróżnia pięć wymiarów miejsca: rzeczy, porządek, charakter, światło i czas. Koncepcja Norberga-Schulza ujmuje miejsce w sposób statyczny (Jivén i Larkham 2003), a więc raczej jako funkcję użytkowania środowiska fizyczno-prze-

strzennego, niż funkcję jego tworzenia (*place-making*).

Teoria Yi-Fu Tuana (1987) jest koncepcją fenomenologii miejsca, zgodnie z którą miejsce oznacza wyłącznie strukturę doświadczeń wewnętrznych, dokonującą się pod wpływem środowiska zewnętrznego. W tym znaczeniu miejsce jest fuzją dwóch porządków: ludzkiego, składającego się ze zmysłów, pamięci i procesów poznania oraz porządku naturalnego, będącego częścią przyrody i środowiska kreowanego przez człowieka. W miejscu człowiek realizuje bezpośrednie doświadczenie świata zewnętrznego. Doświadczenie miejsca jest dwukierunkową zależnością między doświadczeniem egzystencjalnym wewnętrznym, obejmującym poczucie przynależności do miejsca, a doświadczeniem egzystencjalnym zewnętrznym, obejmującym poczucie obcości lub rozłączności. Kategorią centralną Yi-Fu Tuana (1987) jest *topophilia*, czyli afektywne powiązanie człowieka ze środowiskiem fizycznym, któremu towarzyszą pozytywne uczucia. Przeciwnością *topophilii* jest *topophobia*, czyli afektywno-awersyjne powiązanie człowieka ze środowiskiem materialnym, powodujące lęk i depresję. Związek człowieka ze środowiskiem może układać się na bazie poczucia miejsca (*sense of place*), bądź zakorzenienia w miejscu (*rootedness in place*). Pierwsze jest aktem świadomej refleksji dotyczącej środowiska, a drugie oznacza nieświadome i bezrefleksyjne zadomowienie w miejscu.

Odpowiednikiem terminu miejsce (*place*) w nurcie behawiorystycznym jest R. Barkera (1968) pojęcie układu zachowania (*behavior setting*). Pojęciem tym określa się naturalnie występujące całości dostępne naturalistycznej obserwacji i analizie w autentycznej formie, nieskażonej np. manipulacją eksperymentalną. Układy zachowania są to wyodrębnione w czasie oraz w przestrzeni konkretnymi kompleksami zdarzeń. Całości te mają naturalne granice wyodrębniające się czasowo-przestrzennie w ramach szerszego otoczenia środowiska nazywanego supersystemem. Najbardziej kompleksową naturalną jednostką elementarną jest *milieu*. Kategoria ta oznacza interakcyjną całość, złożoną z elementów fizykalnych i nie fizykalnych otoczenia, jak np. otocznia społecznego. *Milieu* jest więc całością złożoną zarówno z elementów będących wytworem człowieka, a więc budynków, placów, samochodów, narzędzi pracy, jak i z naturalnych elementów przyrodniczych, zdarzeń psychicznych, kulturowych oraz codziennych aktywności człowieka w środowisku,

takich jak praca, wypoczynek, zabawa. Instytucje i obiekty, takie jak szkoły, osiedla czy restauracje są z punktu widzenia jednostek geograficznych zaledwie częścią milieu składającego się na układ zachowania. Z chwilą, gdy przestają być one jedynie formalnie egzystującymi jednostkami geograficznymi, widocznymi na mapie lub w obrazie miejscowości jako punkty orientacyjne, przestają być częścią *milieu* i stają się naturalnymi układami zachowania.

Koncepcję ekobehawioralną R. Barkera układu zachowania rozwinął w swojej teorii miejsca D. Canter (1977). Zaadaptował on koncepcję układu zachowania nie w perspektywie skrajnie behawiorystycznej, ale w ścisłej relacji do procesów poznawczych, osobowościowych i emocjonalnych. W koncepcji Cantera (1986) miejsce nie jest wewnętrznym światem jednostki, ale zorganizowanym w formie układów zachowania środowiskiem fizyczno-przestrzennym (*socio-physical unit*), którego elementy są społecznie komunikowane.

Jeszcze inaczej ujmuje miejsce nurt interakcyjny psychologii (Stokols i Shumaker, 1981). W modelu tym zwanym też modelem transakcyjnym, jednostka oraz środowisko ujmowane są w dynamicznej zależności. Podejście transakcyjne wprowadzone przez Ittelsona (1973), a spopularyzowane przez Stokolsa i Altmana (1987) jako tzw. model transakcyjno-kontekstualny (*transactional-contextual model*), zakłada występowanie dwóch dychotomii: przedmiotu – podmiotu oraz dychotomii jednostka ludzka – środowisko. W tej koncepcji miejsca elementy ludzkie i środowiskowe nie są autonomiczne, ale wzajemnie warunkujące się. Drugą ważną cechą podejścia transakcyjnego jest to, że kładzie ono nacisk nie tylko na reaktywne, ale także aktywne, intencjonalne działania człowieka zorientowane na cel. Trzecia cecha wiąże się z przyznawaniem centralnej roli procesom percepcyjno-poznawczym w konstrukcji i wytyczaniu kierunku działań człowieka. Czwarta cecha to holizm, tj. nierozdzielność elementów systemu człowiek – środowisko.

PRZYWIĄZANIE DO MIEJSCA JAKO UMYŚLOWY MECHANIZM REGULACJI ZACHOWANIA

Koncepcja przywiązania do miejsca (*place attachment*), zapoczątkowana w psychologii przez takich badaczy jak Seamon (1982) i Tuan (1974, 1977, 1987) podkreśla rolę doświadczenia subiektywnego w determinowaniu więzi emocjonalnej między jednostką a różnymi rodzajami miejsc jako środowiska przestrzenno-terytorialnego. Pojęcie przywiązania do miejsca jest pojęciem integrującym różne inter-

dyscyplinarne aspekty funkcjonowania psychicznego człowieka w środowisku życia, tworzące nierozdzielalną całość. Najbardziej pierwotną formą łączącą jednostkę ze środowiskiem fizyczno-przestrzennym jest więź emocjonalna (Wilson, 2003). Pozytywna więź emocjonalna z miejscem jest odpowiednikiem bezpiecznego wzoru przywiązania w koncepcji J. Bowlby'ego (Fried, 2000; Stanger, 1992; Twigger-Roos i Uzzell, 1996). Więzy ta jest stabilna w czasie i jako wzorzec umysłowy jest wyznacznikiem działań jednostki przez całe życie.

Przywiązanie do miejsca w przeciwieństwie do konstruktów przywiązania zaproponowanego przez Bowlby'ego (1976) nie jest tylko i wyłącznie konstruktym indywidualnym tkwiącym w jednostce, ale jest również konstruktym podzielanym przez rodziny, grupy zorganizowane i spontaniczne, społeczności lokalne, a nawet grupy kulturowe (Mesch i Manor, 1998). Inaczej mówiąc, przywiązanie do miejsca obejmuje różnych aktorów. O ile na poziomie jednostki przywiązanie do miejsca zapewnia oprócz bezpieczeństwa poczucie kontroli, kreatywności, panowania, prywatności, ważności czy spokoju, o tyle na poziomie grupowym zapewnia łączność duchową z innymi ludźmi – rodziną, przyjaciółmi, społecznością i kulturą. Relacje społeczne wyznaczone przez miejsce są dla człowieka w każdym wieku równie ważne, jak bezpośrednio oddziaływanie miejsca na procesy psychiczne (Stedman, 2003).

W przywiązaniu do miejsca obok wymiaru afektywnego dużą rolę odgrywa również wymiar poznawczy i behawioralny. W pierwszym przypadku więź jest nie tylko funkcją dokładności poznania miejsca, rozległości wiedzy oraz intensywności przekonań, ale także specyficznych znaczeń, jakie środowisko nabiera w umyśle jednostki (Williams i in. 1992). Przywiązanie do miejsca obejmuje uczucia, znaczenia i symbole, które nie są wynikiem jedynie determinacji fizycznych własności miejsc, ale doświadczeń w fizycznej przestrzeni obejmujących realne i symboliczne zależności z innymi ludźmi (Gustafson, 2001). W drugim przypadku więź jest z jednej strony funkcją aktywności jednostki w środowisku (Kapla i Kaplan, 1982; Kyle i in. 2004), z drugiej źródłem zachowań odpowiedzialnych (Vaske i Krbrin, 2001), struktury zachowań celowych w wymiarze indywidualnym i społecznym (Kyle i in., 2004; Lewicka, 2005).

Przywiązanie do miejsca jako pojęcie implikujące afektywną więź człowieka z bezpośrednim środowiskiem życia jest raczej zestawem zjawisk wy-

rażających zmieniające się konstrukcje tożsamości w otoczeniu, niż pojedynczym ich rodzajem. Jak dotychczas nie udało się psychologom zbudować jednolitej teorii przywiązania (Giuliani, 2003; Hidalgo, Hernandez, 2001). Toteż analogami pojęcia przywiązania do miejsca jest poczucie przynależności (*sense of belonging*) do miejsca (Altman i Low, 1992), tożsamość miejsca (*place identity* – Proshansky i in., 1983; Spencer, 2005), geniusz miejsca (Rowless, 1980), poczucie miejsca (*sense of place* – Nanzer, 2004), zakorzenienie (*rootedness* – Chawla, 1992, przywiązanie społeczne (*community attachment* – Williams i in., 1995), sentyment społeczny (*community sentiment* – Hummon, 1992), poczucie wspólnotowości (*sens of community* – Tartaglia, 2006), przynależności społeczno-terytorialnej (*socio-teritorial belongingness* – Pollini, 2005), swojskość miejsca (*place familiarity*), zależność od miejsca (*place dependence*), przynależność do miejsca (*place belongingness*), tożsamość miejsca (*place identity*).

Znajomość/swojskość miejsca obejmuje przyjemne-nieprzyjemne wspomnienia, wspomnienia osiągnięć poznawczych i życiowych oraz wspomnienia wyobrażeń związanych z rekreacją (Korpela i in., 2001). Ogólnie biorąc, swojskość wyznacza procesy psychiczne, które stanowią wstępną fazę stałej więzi z pewną formą otoczenia jako stabilnym w czasie programem umysłowym życia w czaso-przestrzeni. Przynależność do miejsca jako forma afiliacji z miejscem wyraża bardziej niż swojskość społeczny wymiar więzi łączącej jednostkę z miejscem (Mesch i Manor, 1998) oraz wymiar duchowy (Proshansky i in., 1983). Tożsamość miejsca jest kombinacją myśli, znaczeń, wartości, postaw, przekonań i tendencji zachowania, która wykracza poza emocjonalne przywiązanie oraz przynależność do miejsca. Kategoria tożsamości miejsca odnosi się do tego, kim się jest w miejscu codziennego zamieszkiwania, w miejscu pracy, w miejscu rekreacji etc. Zależność od miejsca oznacza przywiązanie funkcjonalne, odzwierciedlające ważność miejsca w dostarczaniu jednostce własności i warunków, które podtrzymują określone cele pożądanej przez nią aktywności (Stokols i Shumaker, 1981; Jorgensen i Stedman, 2001). Percepcja zależności od miejsca wyrasta z dwóch procesów, poprzez które jednostki oceniają jakość aktualnych miejsc lub innych możliwych miejsc. W pierwszym przypadku jest to forma oceny potencjału danego miejsca dla zaspokojenia potrzeb oraz celów jednostki, a w drugim – ocena miejsca w porównaniu z innymi miejscami jako możliwymi układami środowiskowymi zaspokojenia potrzeb

(Stokols i Shumaker, 1981; Williams i in., 1992). Miejsca zaspokajające w dużym stopniu potrzeby jednostki prowadzą do jej zależności od miejsca charakteryzującą się takimi zjawiskami jak, ugrzęźnięcie w miejscu czy głębokie zapadnięcie w miejscu. Najbardziej intensywną formą więzi miejscem jest zakorzenienie w miejscu, będące w istocie rzeczy silną bezrefleksyjną więzią bezpieczeństwa i komfortu charakterystyczną dla domu (Tuan, 1974; Stegner, 1992).

RODZAJE PRZYWIĄZANIA

O ile emocje i uczucia w pojęciu przywiązanie do miejsca odnoszą się do kategorii „przywiązanie”, o tyle kategoria „miejsce” odnosi się do znaczenia przestrzeni w życiu człowieka. Miejsce nie jest w tym przypadku wyłącznie przestrzenią fizyczną, ale taką jej formą, która jest skarbnicą znaczeń personalnych, grupowych oraz kulturowych (Mesch i Manor, 1998; Miligan, 1998). O ile nie ulega wątpliwości to, że nie jest możliwe jakiegokolwiek życie poza przestrzenią, o tyle życie bez miejsca (*placelessness*) już tak (Relph, 1976). Koncepcje i badania nad przywiązaniem do miejsca rozciągają się, po pierwsze, między tymi dwiema skrajnościami, a więc skrajnym przywiązaniem do miejsc (Stegner, 1992; Tuan, 1980) i skrajnym wykorzeniem z miejsc, jak w przypadku „kulturowej bezdomności” (*cultural homelessness* – Vivero i Jenkins, 1999). Po drugie, koncepcje przywiązania do miejsca rozciągają się między różne kategorie i skale miejsc jako różne kategorie odniesienia tożsamości indywidualnej i zbiorowej (Reid i Deaux, 1996).

Niektóre kategorie miejsca nie muszą mieć w ogóle bezpośrednich relacji do przestrzeni terytorialnej lub fizycznej, tak jak w przypadku miejsc wirtualnych, mitycznych (np. „ziemi obiecanej”), wymarzonych czy istniejących w przestrzeni medialnej (np. filmowej). Mimo to przywiązanie do tego rodzaju miejsc nabiera współcześnie coraz większego znaczenia, gdyż biorą one udział w determinowaniu planów życiowych ludzi w realnym środowisku, w kształtowaniu przez nich tożsamości oczekiwanych (*expected selves* – Markus i Nurius, 1986) i konstruowania rzeczywistości życia poza aktualnie doświadczanym środowiskiem codzienności (Cantor i Norem, 1991), stając się głównym motywem migracji i przemieszczeń przestrzennych (Eacott, 2006; Mesch i Manor, 1998). Z kolei inne kategorie miejsc, by zaistnieć jako markery tożsamości (Shields, 2003) muszą mieć wymiar jak najbardziej fizyczno-przestrzenny.

Inaczej mówiąc, dla poczucia tożsamości człowiek potrzebuje rzeczywistości fizyczno-przestrzennej o różnej skali. Rozpiętość realności fizyczno-przestrzennych jako markerów przywiązania do miejsca jest bardzo duża, bowiem zaczyna się od przywiązania do pojedynczych rzeczy materialnych (*possessions attachment*) (Belk, 1992; Kleine i Baker, 2004), prowadzi poprzez przywiązanie do mieszkania i domu (Easthope, 2004), przywiązania do placów (Law, 1992), osiedli, i miast, a kończy na regionach, krajach pochodzenia (Williams i in., 1995; Shields, 2003; VanEcke, 2005) oraz środowisku przyrodniczym. W tym rozumieniu miejsca są kontekstami, w obrębie których realizują się z jednej procesy identyfikacji tożsamości indywidualnej, a z drugiej zależności interpersonalne, społeczne i kulturowe, które mają swój rytm czasowy cykliczny lub linearny.

Wszystkie rodzaje przywiązania z psychologicznego punktu widzenia są jednakowo ważne. Przywiązanie do rzeczy w formie pamiątek ma dla tożsamości indywidualnej i społecznej wielu ludzi tak samo duże znaczenie, jak przywiązanie do rzeczy o obiektywnie dużej wartości ekonomicznej. W ostatnim jednak czasie spośród różnych form przywiązania do miejsca specjalnego znaczenia i zainteresowania nabiera zarówno wśród badaczy, jak i zwykłych ludzi, problematyka przywiązania do dzikiej natury (*wilderness attachment*). Dzikie to z jednej nieskazitelnie czyste obszary, góry, puszcze, dżungle, przestworza oceanów, a z drugiej – konstrukcja psychiczna, pewien stan umysłu czy spostrzeżenie (White i Hendee, 2000). Kontakt z naturą (Ulrich, 1993), zwłaszcza jej dziką formą, dostarcza wyzwalających i satysfakcjonujących doświadczeń, umożliwiających przetrwanie w świecie zarówno w formie ekspansywnej, jak np. zmaganie się z grozą przeciwstawiania się wyzwaniom natury, jak i w formie defensywnej jak w przypadku zmagania się ze śmiercią (Koole i Van den Berg, 2004).

ZNACZENIE PRZYWIĄZANIA DO MIEJSCA W CYKLU ŻYCIA

Przywiązanie do miejsca odgrywa istotną rolę w całym cyklu życia człowieka poczynając od dzieciństwa (Cooper, 1992), a skończywszy na okresie późnej dorosłości (Gustafson, 2000). Afektywno-uczuciowy pozytywny związek z miejscem w pierwszym okresie życia w formie tzw. szczęśliwego dzieciństwa determinuje stabilność wzoru zależności od miejsca i jego pozytywne bilansowanie w kategoriach szczęścia

w perspektywie całego życia (Chawla, 1992; Spencer 2005). Generalnie rzecz biorąc, przywiązania do miejsca pełni podobną funkcję jak przywiązanie interpersonalne opisane przez Bowlby'ego (Steel, 2000). I tu i tam jednostka eksploruje środowisko dopóty, dopóki ma zapewniony powrót do bezpiecznej bazy, tj. bądź bezpiecznych więzi interpersonalnych, bezpiecznego środowiska społecznego oraz bezpiecznego miejsca, jakim w okresie dzieciństwa jest dom, a w okresie dorosłości – miejsce zatrudnienia, miejsce zamieszkania, społeczność lokalna, kraj ojczysty itd.

Poczucie bezpieczeństwa tworzące się na bazie przywiązania do miejsca ma oprócz strony pozytywnej, także negatywną. Nadmierne przywiązanie do miejsca przejawiające się w nadmiernym uzależnieniu poczucia bezpieczeństwa od domu, miejsca zamieszkania, rodziny i społeczności lokalnej tworzy syndrom przywiązania dysfunkcjonalnego (Fried, 2000) zwany chorobą domową lub tęsknotą za domem (*homesickness*) (Chawla, 1992). Syndrom choroby domowej jest środowiskową strategią autoregulacji wykorzystującą poznanie i emocje związane z miejscem do zapewniania sobie przez jednostkę poczucia własnej wartości i spójności obrazu własnej osoby (Korpela i in., 2002). Relokacje przestrzenne, takie jak zmiana miejsca zamieszkania, szkoły czy wyjazd z domu na studia, zawsze powodują zmiany i zaburzenia w poczuciu przynależności społecznej oraz identyfikacji indywidualnej, której istotnym wymiarem jest utrata kontynuacji tożsamości w relacji do miejsca (VanEecke, 2005). Przemieszczenia przestrzenne jako zerwanie ciągłości powodują zmiany w umysłowych reprezentacjach przywiązania do miejsca.

Utrata miejsca, jego zmiana lub destrukcja to taka sama strata, jak strata osoby bliskiej. Podobnie separacja od miejsc ulubionych czy wartościowych miejsc jest czynnikiem zaburzającym funkcjonowanie psychiczne podobnie, jak separacja od bliskich, ważnych osób. Van Tilburg ze współpracownikami (1997) wskazuje na cztery kategorie tęsknoty za „domem”: tęsknotę za ludźmi, tęsknotę za środowiskiem, tęsknotę wywołaną trudnościami w adaptacji do nowego środowiska oraz tęsknotę wywołaną trudnościami radzenia sobie z nowymi schematami życia. Dysfunkcjonalne przywiązanie do miejsca w okresie dzieciństwa i adolescencji zmniejsza inicjatywę do wykorzystywania przygód jako stymulacji rozwoju poznawczego (Cornell i in. 2001), zmniejsza mobilność środowiskową (Risotto i Tonucci, 2002).

Znaczenie przywiązania do miejsca w okresie późnej adolescencji i wczesnej dorosłości znacząco zmienia się ze względu na największą nienormalność procesów rozwojowych w tym okresie życia (Arnett, 2000). Przywiązanie do miejsca w tym okresie życia zmienia się z perspektywy codziennego doświadczania miejsca na perspektywę planowania życia, ustanawiania celów życiowych oraz realizacji projektów życiowych (Walenius, 1999; Gustafson, 2000). W okresie wczesnej dorosłości pojawia się gotowość na migracje i przemieszczenia przestrzenne jako funkcja działania sił rozwojowych związanych ze zwiększoną otwartością na nowe doświadczenia życiowe (Eacott i Son, 2006; Kyle i in., 2004). Przywiązanie do miejsca tworzone na bazie codziennych doświadczeń egzystencjalnych ustępuje symbolicznemu i emocjonalnemu przywiązaniu do miejsc, które są najlepiej dopasowane do motywacji osiągnięć (Vignoles i in., 200) oraz strategii realizacji projektów życiowych związanych z własną tożsamością (Tharenou, 2003).

Znaczenie przywiązania do miejsca w okresie dorosłości jako fazy normatywnej stabilizacji życia w największym stopniu determinują trzy czynniki: 1 – mobilność zawodowa, 2 – zwiększona rola miejsc w identyfikacji płci i ról życiowych w stosunku do własnej osoby oraz rodziny, 3 – dążenie do zapewnienia sobie i rodzinie maksimum jakości życia. Mobilność zawodowa szczególnie w czasach globalizacji jest głównym zagrożeniem wprowadzającym mimowolne zakłócenia w przywiązaniu do najważniejszego miejsca, jakim jest dom. Dobrowolne lub przymusowe przemieszczenia przestrzenne związane z pracą zawodową i mobilnością w karierze wymuszają zmianę obrazu własnej osoby (Hormuth, 1990). Okres dorosłości to z jednej strony czas normatywnej odpowiedzialności za dom i rodzinę wymagający stabilizacji przestrzenno-terytorialnej, z drugiej strony – czas podtrzymywania ciągłości kariery zawodowej, co z kolei wymaga elastyczności czasoprzestrzennej życia. Procesy związane z miejscem i tożsamością w okresie dorosłości wyznaczają działania, które związane są z czterema wymiarami tożsamości (Breakwell, 1986; Twigger-Ross i Uzzell, 1996): kontynuacji, samooceny, samoskuteczności i wyróżnialności (*distinctiveness*). Utrzymanie równowagi między przywiązaniem do domu a przywiązaniem do kariery w ramach wszystkich wymiarów tożsamości jest coraz większym problemem skutkującym m.in. konfliktami typu praca-rodzina (*work-family conflict*), a u kobiet konfliktami płci i roli (*gender-*

-role conflict). Dorosłość to również konfrontacja i bilansowanie ról płciowych z doświadczeniami miejsca. Dla obojga płci doświadczanie miejsca wiąże się ze sprawowaniem efektywnej opieki nad dziećmi. Bezpieczna więź z miejscem zamieszkania optymalizuje postawy rodzicielskie wobec zakresu autonomii dzieci (Przezz i in., 2005). Zwiększająca się liczba rozwodów sprawia, że pojawia się na szeroką skalę problem koordynowania przez osoby samotnie wychowujące dzieci poczucia podmiotowości z przywiązaniem do domu (Wells, 2005). Z kolei powszechny udział kobiet w życiu publicznym i na rynku pracy stwarza nowe problemy na linii kobiecość-męskość w przestrzeni publicznej (Day i in., 2003) i zmianę podejścia kobiet do przywiązania do miejsca oraz do percepcji miejsca kobiety w przestrzeni publicznej (Day, 2000).

Przywiązanie do miejsca w okresie późnej dorosłości odgrywa szczególną rolę, bowiem miejsce, a w szczególności przestrzeń domowa, nie jest w żadnym okresie życia tak ważna jak w dzieciństwie oraz w starszym wieku ze względu na czas, w jakim jednostka przebywa w przestrzeni domu (Baltesi in., 1999). Osoby w starszym wieku przestają być mobilne zarówno w znaczeniu tranzykcji między rolami, jak i w znaczeniu przemieszczeń przestrzennych. Na starość wraca się do miejsc ulubionych, dobrze znanych i zakorzenionych. Nawet w dobie obecnej, gdy w bogatych krajach wśród emerytów popularnymi stały się podróże międzynarodowe, to i tak w większości koncentrują się one wokół tzw. „drugiego domu” (Gustafsson, 2011a i b). Tożsamość miejsca w późnej dorosłości stapia się z poczuciem tożsamości i kompetencji (Lawton, 2002), stając się podstawą dobrostanu jednostki (Rioux, 2005). Poczucie miejsca pełni ważną rolę w procesie opanowywania grozy pozwalając odwracać uwagę od śmierci (Koole i in., 2005). Identyfikacja z miejscem i poczucie podmiotowości wpływa nie tylko na zdrowie i poczucie jakości życia, ale także na skuteczność codziennego funkcjonowania osób z zaburzeniami pamięci (Lawton, 2001).

DLACZEGO WARTO INWESTOWAĆ W ZWIĄZKI CZŁOWIEKA Z MIEJSCEM?

Jest szereg powodów, dla których warto inwestować w związki człowieka z miejscem, zwłaszcza w dobie obecnej, kiedy od ludzi jak nigdy dotąd wymaga się elastyczności i adaptacji do ustawicznych zmian. Po pierwsze, pozytywne więzi z miejscem są warunkiem prawidłowego rozwoju w cyklu życia. Miejsce jest stosunkowo niedawno odkrytym

czynnikiem kształtowania osobowości i tożsamości jednostki (Spencer, 2005). Co prawda w psychologii społecznej i w psychologii rozwoju człowieka wskazywano na miejsce jako czynnik kształtujący Ja, jednak dopiero w psychologii środowiskowej wykazano w sposób systematyczny tę zależność. Przywiązanie do miejsca dostarcza jednostce poczucia stabilności pośród zmian. Ukształtowany w dzieciństwie wzorzec bezpiecznej więzi z miejscem jest przechowywany przez całe życie (Cooper i Marcus, 1992), bowiem to, co najlepiej jest pamiętane z dzieciństwa i odgrywa ważną rolę w okresie dorosłości to miejsca. Kategorie wspomnieniowe osób dorosłych w większości koncentrują się wokół miejsc, którymi może być dom rodzinny, sekretne miejsce z dzieciństwa, miejsce, w którym przeżyło się pierwszą miłość, założyło się pierwszy dom etc. W tym kontekście przywiązanie do miejsca pełni rolę integratora tożsamości na przestrzeni całego życia. Poza tym, bezpieczna więź z miejscem, jaka wytwarza się w okresie dzieciństwa w postaci otwartości na eksplorację nieznanymi środowisk procentuje przez całe życie.

Drugim powodem, dla którego warto inwestować w związki człowieka z miejscem jest to, że pozytywne więzi są warunkiem rozwoju samodyscypliny, samostanowienia, autoregulacji, podmiotowości i inicjatywy działania. Współczesne formy życia dzieci i młodzieży w centrach miast obfitują licznymi zagrożeniami, takimi jak brak osiągnięć szkolnych, zachodzenie w ciążę etc. Są to typowe efekty braku samokontroli oraz samodyscypliny. Funkcjonalne przywiązanie do miejsca, a więc zatopienie jednostki w rozwojowych fizycznych charakterystykach otoczenia, takich jak przyroda pozwala na wypracowanie samodyscypliny, czyli koncentracji, hamowanie impulsów oraz odkładanie gratyfikacji (Taylor i in., 2002). Z kolei tożsamość miejsca, czyli przywiązanie emocjonalne, odnosi się do symbolicznej ważności miejsc jako skarbnicy emocji oraz zależności, które nadają życiu cel i znaczenie. W tym znaczeniu przywiązanie do miejsca jest częścią tożsamości jednostki, która zwiększa jej samoocenę (Korpela, 1989), zwiększa uczucie przynależności do społeczeństwa i jest składnikiem komunikowania się w sprawach wartości i polityki środowiskowej (Cantrill, 1998) oraz stymuluje tworzenie projektów życiowych ukierunkowanych na proaktywność środowiskową (Lawton, 1999, 2001).

Trzecim powodem, dla którego warto inwestować w związki człowieka z miejscem jest to, że silne i pozytywne więzi z miejscem są warunkiem bez-

pieczeństwa indywidualnego, zbiorowego i publicznego. Chociaż swojskość miejsc rozwija się również w odniesieniu do miejsc nieprzyjemnych i niepreferowanych, to jednak więź z miejscem powstaje jedynie na bazie pozytywnych aspektów znajomości miejsc (Stedman, 2003). Swojskość miejsca tworzy się wskutek długości i częstości kontaktu z miejscem i obejmuje zarówno wiedzę przestrzenną, jak i emocjonalne składniki miejsca (Appleyard, 1969). Swojskość dostarcza jednostce ramy odniesienia dla poczucia bezpieczeństwa, stabilności i wyobrażenia siebie jako części środowiska (Bott i in., 2003), z jednej strony, a z drugiej – zabezpiecza jednostkę oraz grupy przed symbolami zagrożenia przestępczością (*incivilities*). Materialne symbole zagrożenia przestępczością, takie jak napisy na murach, wulgarne słownictwo, zaniedbane trawniki oraz inne oznaki wandalizmu są środowiskowymi wskazówkami komunikującymi to, że nikt w danej przestrzeni nie jest w stanie przeciwdziałać zagrożeniom i przestępczości (Brown i in., 2004). Symbole zagrożenia przestępczością pojawiają się zawsze wtedy, gdy występuje brak przywiązania do miejsca przejawiającego się w fizycznej jego personalizacji.

Czwartym powodem, dla którego warto inwestować w związki człowieka z miejscem jest to, że silne i pozytywne więzi z miejscem warunkują zrównoważony rozwój środowiska, czyli wysoką zgodność między jakością życia w środowisku a potrzebami środowiska. Identyfikacja z miejscem powoduje wzrost indywidualnej oraz kolektywnej jakości życia, a jednocześnie zaangażowanie w poprawę jakości środowiska oraz rozwój pozytywnych postaw i zachowań na różnych poziomach środowiska (*Environment and quality of life*, 2006): przestrzeni prywatnej (habitatu), środowisk proksymalnych obejmujących społeczność lokalną (sąsiedztwa), przestrzeni publicznych (miasta i inne jednostki osiedleńcze) obejmujących zarówno mieszkańców, jak i innych uczestników. Na każdym z tych poziomów potrzeby życiowe jednostek są inaczej konfrontowane z potrzebami społecznymi, tworząc system zagnieżdżonych aspiracji do jakości życia. Wysoka jakość życia z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju środowiska jest mierzona poziomem zgodności między potrzebami ludzi a potrzebami środowiska. W społecznościach charakteryzujących się dużą mobilnością negocjowanie indywidualnych aspiracji z potrzebami innych użytkowników środowiska, oraz potrzebami samego środowiska staje się problematyczne, czego przykładem jest reakcja na

zagrożenie jakości życia w postaci tzw. syndromu NIMBA (Not In My Backyard) (Pol i in., 2006). Najogólniej jest to odrzucenie społeczne systemów udogodnień i infrastrukturalnych w miejscu, w którym ze społecznego punktu widzenia są one niezbędne.

Kolejnym powodem, dla którego warto inwestować w związki człowieka z miejscem jest to, że silne i pozytywne więzi z miejscem stwarzają warunki dla integracji tożsamości indywidualnej i społecznej. Przynależność do miejsca i związane z tym lokalne i społeczne zaangażowanie z osobami bliskimi, krewnymi i sąsiadami są istotnym źródłem tożsamości miejsca. Istnieją dwa podejścia do tożsamości miejsca. Jedno zaproponowane przez Proshansky'ego (Proshansky i in., 1983) charakteryzuje tożsamość miejsca jako substrukturę tożsamości, a drugie wywodzące się od Belk'a (1988, 1992) tłumaczy ją jako ekstensję. Ja poprzez wiedzę o miejscu, którego obiekty działają jako czynniki przypominające (*remainders*) i potwierdzające (*confirmers*) tożsamość jednostki. Tak czy inaczej, tożsamość miejsca jest stopniem, w jakim jednostka jest w stanie wiązać się z miejscem na kontinuum tożsamości, którego jednym krańcem jest niemożność znaczącej egzystencji w miejscu, a drugim – pełne zjednanie z miejscem i niemożność życia poza tym miejscem. Zakorzenie jednostki w miejscu jest najlepszym regulatorem samooceny oraz czynnikiem podtrzymującym poczucie własnej wartości w transzycjach rozwojowych. W skrajnym znaczeniu zakorzenie w miejscu występuje tylko wtedy, gdy człowiek w nim się urodzi, wychowuje i przeżywa go na własnej skórze do samej śmierci (Stegner, 1992). Takie doświadczenie zakorzenia w miejscu jest jednak udziałem nielicznych tylko ludzi, dlatego zakorzenie w bardziej ogólniejszej definicji obejmuje sytuacje, w których ludzie stając się zasiedziali, uwłasczeni, obdarzeni posiadłościami i nawykami przestają myśleć o życiu gdzie indziej (Hay, 1998). Ten rodzaj zakorzenia określa mianem zakorzenia w codzienności odnosi się do wszystkich rodzajów miejsc, a więc zarówno domu czy sąsiedztwa, jak i miejsca pracy, rekreacji czy spędzania czasu wolnego.

Ostatnim powodem, dla którego warto inwestować w związki człowieka z miejscem jest to, że silne i pozytywne więzi z miejscem pozwalają przezwyciężać alienację w procesach deterytorializacji i multikulturalizacji życia w kontekście migracji, przemieszczeń przestrzennych i ekspatriacji. Głównymi kandydatami do przemieszczeń przestrzennych i migracji są przede wszystkim ludzie, którzy

mają słabe związki z miejscem (Frieze i in., 2006). Jednak część ludzi z różnych powodów, takich jak zawodowych zmuszonych jest do ekspatriacji czy innych form przemieszczeń przestrzennych wymagających cyklicznej migracji i zamieszkiwania w wielu miejscach (Elder i King, 1996). Problem ten w globalizującym się świecie nie ma charakteru marginalnego, ale przeciwnie – nabiera charakteru powszechnego. W jednym i w drugim przypadku ludzie są nieświadomi konsekwencji psychicznych związanych z brakiem więzi z miejscem (Van Ycke, 2005), takich jak szok kulturowy, tęsknota za domem czy kulturowa bezdomność (VanTilburg i in., 1997; Vivero i Jenkins, 1999). Ludzie w transzycjach między miejscami nie mogą przenosić ze sobą domu ani ważnych dla ich tożsamości miejsc. Dlatego też w adaptacji do nowych miejsc muszą sobie radzić w sposób dający namiastkę kontynuacji więzi z ulubionymi miejscami w innej przestrzeni, wykorzystując np. ważne obiekty, takie jak zdjęcia i inne symboliczne przedmioty materialne (Bih, 1992)

Sumując, inwestowanie w przywiązanie do miejsca daje następujące korzyści: dostarcza poczucia bezpieczeństwa i stymulacji w przeżywaniu codzienności; łączy z ludźmi, religią i kulturą poprzez abstrakcyjne symbole, wartości i przekonania; stwarza milieu stapiające przeszłe i teraźniejsze doświadczenia życiowe jednostek i grup ludzkich; podtrzymuje tożsamość jednostek, grup oraz kultur poprzez regulowanie samooceny; dostarcza medium do nauki ról życiowych i zachowań rozwojowych; umożliwia samookreślenie jednostki poprzez procesy integrujące ciało, umysł, posiadane rzeczy oraz relacje z innymi; podtrzymuje poczucie własnej wartości w sytuacjach transzycji rozwojowych (np. starzenia się) i zmian życiowych.

LITERATURA

- Ahrentzen, S.B. (1992). Home as a workplace in the lives of women. W: I. Altman, S. Low (red.), *Place attachment*. New York: Plenum Press.
- Al-Kodmany, K. (2001). Exploring internet applications for community participation. W: M. Edge (red.), *Old world – new ideas. Environmental and cultural change and tradition in a shrinking world* (s. 84–90). Proceedings of the 32nd Annual Conference of the Environmental Design Research Association, Edinburgh: EDRA.
- Altman, I., Rogoff, B. (1987). World views in psychology: Trait, international, organism and transactional perspectives. W: D. Stokols, I. Altman (red.), *Handbook of environmental psychology* (t. 1, s. 1–40). New York: John Wiley.
- Antonelli, E., Rubini, V., Fassone, C. (2000). The self-concept in institutionalized and non-institutionalized elder-

- ly people. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 2, 151–164.
- Appleyard, D. (1969). Why buildings are known. *Environment and Behaviour*, 1, 131–156.
- Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood. A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469–480.
- Arnstein, S.R. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35, 216–224.
- Arystoteles (1990). *Fizyka. Dzieła wszystkie* (tom 37). Warszawa: PWN.
- Bachelard, G. (1964). *The poetics of space*. New York: Orion.
- Baltes, M.M., Maas, I., Wilms, H.U., Borchelt, M., Little, T. (1999). Everyday competence in old and very old age: Theoretical considerations and empirical findings. W: P.B. Baltes, K.U. Mayer (red.), *The Berlin aging study. Aging from 70 to 100* (s. 384–402). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bańka, A. (2002). *Spoleczna psychologia środowiskowa*. Warszawa: Scholar.
- Bańka, A. (2007). Ewolucja teorii przywiązania w ujęciach rozwojowych i fenomenologicznych: dwie tradycje, ich badacze i przenikania. W: J. Brzeziński (red.), *Psychologia między teorią, metodą i praktyką* (s. 141–174). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Barker, R. (1968). *Ecological psychology: Concepts and methods for studying the environment of human behavior*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Beck, R. (2003). Missing home: Sociotropy and autonomy and their relationship to psychological distress and homesickness in college freshmen. W: Beck, R., Taylor, C., Robbins, M. (red.). *Anxiety, Stress & Coping*, 16, 2, 155.
- Bell, P.A., Greene, T.C., Fisher, J.D., Baum, A. (2004). *Psychologia środowiskowa*. Gdańsk: GWP.
- Belk, R. (1988) Possessions and the extended self. *Journal of Consumer Research*, 15, 139–168.
- Belk, R. (1992). Attachment to possessions. W: I. Altman, S. Low (red.), *Place attachment*. New York: Plenum Press.
- Bih, H.-D. (1992). The meaning of objects in environmental transitions: Experiences of Chinese students in the United States. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 2, 135–147.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. New York: Basic Books.
- Breakwell, G. M. (1986). *Coping with threatened identities*. London: Methuen.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brown, B.B., Perkins, D.D. (1992). Disruptions in place attachment. *Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research*, 12, 279–304.
- Brown, B. B., Perkins, D.D.; Brown, G. (2004). Incivilities, place attachment and crime: Block and individual effects. *Journal of Environmental Psychology*, 24, 3, 359–371.
- Brzezińska, A. (2001). *Spoleczna psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: Scholar.
- Buss, D.M. (2000). The evolution of happiness. *American Psychologist*, 55, 1, 15–23.
- Canter, D. (1970). *Architectural psychology*. Royal Institute of British Architects, London.
- Cantor, N., Norem, J. (1991). Life tasks and daily life experience. *Journal of Personality*, 59, 3, 425–451.
- Cantor, N., Kimmelmeier, M., Basten, J., Prentice, D.A. (2002). Life task pursuit in social groups: Balancing self-exploration and social integration. *Self and Identity*, 1, 177–184.
- Cantrill, J.C. (1998). The environment, self and a sense of place: Communicative foundations for regional ecosystem management. *Journal Applied. Communication Research*, 26, 301–318.
- Chawla, L. (1992). Childhood place attachments. *Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research*, 12, 63–86.
- Chawla, L., Heft, H. (2002). Children's competence and the ecology of communities: A functional approach to the evaluation of participation. *Journal of Environmental Psychology*, 22, 1–2, 201–216.
- Clark, C., Uzzell, D. (2002). The affordances of the home, neighborhood, school, and town centre for adolescents. *Journal of Environmental Psychology*, 22, 95–108.
- Churchman, A., Ginosar, O. (1999). A theoretical basis for the post-occupancy evaluation of neighborhoods. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 3, 267–276.
- Corcoran, M.P. (2002). Place attachment and community sentiment in marginalised neighbourhoods: A European case study. *Canadian Journal of Urban Research*, 11, 1, 46–67.
- Cornell, E.H., Hadley, D.C., Sterling, T.M. (2001). Adventure as a stimulus for cognitive development. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 3, 219–231.
- Craik, K.H. (1976). The personality research paradigm in environmental psychology. W: S. Wapner, S. Cohen, B. Kaplan (red.), *Experiencing the environment* (s. 55–80). New York: Plenum Press.
- Cress, D. M., McPherson, J. M., Rotolo, T. (1997). Competition and commitment in voluntary memberships: The paradox of persistence and participation. *Journal of Architectural and Planning Research*, 40, 61–79.
- Day, K. (2000). The ethic of care and women's experiences of public space. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 2, 103–124.
- Day, K., Stump, C., Carreon, D. (2003). Confrontation and loss of control: Masculinity and men's fear in public space. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 3, 311–323.
- Devine-Wright P., Lyons, E. (1997). Remembering pasts and representing places: the construction of national identities in Ireland. *Journal of Environmental Psychology*, 17, 1, 33–45.
- Easthope, H.E. (2004). A place called home. *Housing, Theory and Society*, 21, 3, 128–138.
- Eacott, C., Sonn, C.C. (2006). Beyond education and employment: Exploring youth experiences of their communities, place attachment and reasons for migration. *Rural Society*, 16, 2, 199–214.
- Elder, G.H., King, V. (1996). Attachment to place and migration prospects: A developmental perspective. *Journal of Research on Adolescence*, 6, 4, 397–425.
- Eliade, M. (1970). *Sakrum, mit, historia*. Warszawa.
- Endsley, M. R. (1997). The role of situation awareness in naturalistic decision making. W: Zsombok, Klein (red.), *Naturalistic decision making. Expertise: research and applications* (s. 269–283). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

- Erikson, E. (1964). Identity and uprootedness in our time. W: *Insight and responsibility*. New York: W.W. Norton.
- Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Faist, T. (2000). Transnationalization in international migration: implications for the study of citizenship and culture. *Ethnic and Racial Studies*, 23, 2, 189–222.
- Fried, M. (2000). Continuities and discontinuities of place. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 3, 193–205.
- Frieze, I.H., Hansen, S.B., Boneva, B. (2006). The migrant personality and college students' plans for geographic mobility. *Journal of Environmental Psychology*, 26, 2, 2, 170–177.
- Gibson, J. J. (1966). *The senses considered as perceptual systems*. Boston: Houghton-Mifflin.
- Gibson, J.J. (1979). *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton-Mifflin.
- Giuliani, M.V. (1991). Towards an analysis of mental representations of attachment to the home. *Journal of Architectural and Planning Research*, 8, 133–146.
- Giuliani, M. V. (2003) Theory of attachment and place attachment. W: M. Bonnes, T. Lee, M. Bonainto (red.), *Psychological theories for environmental Issue* (s. 137–170). Aldershot: Ashgate.
- Giuliani, M.V., Feldman, R. (1993) Place attachment in a developmental and cultural context. *Journal of Environmental Psychology*, 13, 267–274.
- Gustafson, P. (2000). Meanings of place: Everyday experience and theoretical conceptualizations. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 5–16.
- Gustafson, O. (2001a). Retirement migration and transnational lifestyles. *Ageing & Society*; 21, 4, 371–396.
- Gustafson, P. (2001b). Roots and routes: Exploring the relationship between place attachment and mobility. *Environment & Behavior*, 33, 5, 667.
- Hammit, W. E.; Backlund, E.A.; Bixler, R.D. (2006). Place bonding for recreation places: Conceptual and empirical development. *Leisure Studies*, 25, 1, 17–41.
- Harris, P.B., Brown, B.B., Werner, C.M. (1996). Privacy regulation and place attachment: Predicting attachments to a student family housing facility. *Journal of Environmental Psychology*, 16, 4, 287–301.
- Hart, R.A. (1997). *Children's participation: The theory and practice of involving young citizens in community development and environmental care*. London: Earthscan.
- Hay, R. (1998) Sense of place in a developmental context. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 1, 5–29.
- Hermans, H.J.M., Kempen, H.J.G. (1998). Moving cultures: The perilous problems of cultural dichotomies in a globalizing society. *American Psychologist*, 53, 1111–1120.
- Hidalgo, M.C., Hernandez, B. (2001) Place attachment: conceptual and theoretical questions. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 273–281.
- Hill, J. (1996). At home in the world. *Journal of Analytical Psychology*, 41, 575–598.
- Horelli, L., Kaaja, M. (2002). Opportunities and constraints of internet-assisted urban planning with young people. *Journal of Environmental Psychology*, 22, 191–200.
- Hormuth, S.E. (1990). *The ecology of the self: relocation and self-concept change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hummon, D.M. (1992) Community attachment: local sentiment and sense of place. W: I. Altman, S.M. Low (red.), *Place attachment* (s. 253–278). New York: Plenum Press.
- Jivén, G., Larkham, P. (2003). Sense of place, authenticity and character: A Commentary. *Journal of Urban Design*, 8, 1, 67–81.
- Kleine, S.S., Baker, S.M. (2004). *An integrative review of material possession attachment*. Academy of Marketing Science Review: <http://www.amsreview.org/aticles/kleine01-2004.pdf>
- Knez, I. (2005). Attachment and identity as related to a place and its perceived climate. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 207–218.
- Koole, S.L., Sander L, Van den Berg, A.E. (2005). Lost in the wilderness: Terror Management, action orientation, and nature evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 6, 1014–1028.
- Korpela, K.M. (1989). Place identity as a product of environmental self regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 9, 241–256.
- Korpela, K.M., Hartig T., Kaiser, F.G., Fuhrer, U. (2001) Restorative experience and self-regulation in favorite places. *Environment and Behaviour*, 33, 572–589.
- Korpela, K., Kyttä, M., Hartig, T. (2002). Restorative experience, self-regulation, and children's place preferences. *Journal of Environmental Psychology*, 22, 4, 387–398.
- Kyle, G.T., Mowen, A.J., Tarrant, M. (2004). Linking place preferences with place meaning: An examination of the relationship between place motivation and place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 24, 4, 439–454
- Kyle, G., Graefe, A.R., Manning R.E., Bacon, J. (2004). An examination of the involvement: Place attachment relation among hikers along the Appalachian Trail. *Journal of Leisure Research*, 35, 249–273.
- Lawton, M.P (1990). Residential environment and self-directedness among older people. *American Psychologist*, 45, 5, 638–640.
- Lawton, M. P. (1999). Environmental taxonomy: Generalizations from research with older adults. W: S.L. Friedman, T.D. Wachs (red.), *Measuring environment across the life span: Emerging methods and concepts* (s. 91–124). Washington, DC: American Psychological Association.
- Lawton, M.P (2001). The physical environment of the person with Alzheimer's disease. *Ageing and Mental Health*, 5, 56–64.
- Lawton, M.P., Moss, M.S., Winter, L. (2002). Motivation in later life: Personal projects and well-being. *Psychology and Aging*, 17, 4, 539–547.
- Low, S.M. (1992). Symbolic ties that bind: Place attachment in the plaza. *Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research*, 12, 165–185.
- Lawrence, D. (1992). Transcendence of place: The role of La Placetta in Valencia's Las Fallas. W: I. Altman, S. Low (red.), *Place attachment*. New York : Plenum Press.
- Lewicka, M. (2005). Ways to make people active: The role of place attachment, cultural capital, and neighborhood ties. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 4, 381–395.
- Low, S.M., Altman, I. (1992). Place attachment. A conceptual inquiry. *Place attachment*. W: I. Altman, S. M. Low (red.), *Place attachment*. New York: Plenum Press.

- Low, S. (2000). *On the plaza: the politics of public space and culture*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Manzo, L. (2003). Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 1, 47–62.
- Marcus Cooper, C. (1992). Environmental memories. *Human Behavior & Environment: Advances in Theory & Research*, 12, 87–112.
- Markus, H., Nurius, P. (1986). Possible selves. *American Psychologist*, 41, 9, 954–969.
- Matthies, D., Krömker, D. (2002). Participatory planning; a heuristic for adjusting interventions to the context. *Journal of Environmental Psychology*, 20, 65–4.
- Mazumdar, S. (2005). Religious place attachment, squatting, and 'qualitative' research: A commentary. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 1, 87–95.
- McAndrew, F.T. (1998). The measurement of 'rootedness' and the prediction of attachment to home-towns in college students. *Journal of Environmental Psychology*, 18, 409–417.
- Mesch, G.S., Manor, O. (1998) Social ties, environmental perception, and local attachment. *Environment and Behaviour*, 30, 504–519.
- Milligan, M. J. (1998) Interactional past and potential: the social construction of place attachment. *Symbolic Interaction*, 21, 1–33.
- Moleski, W. (1971) Behavioral analysis and environmental programming for offices. W: Lang, Burnette, Moleski, Vachon (red.), *Designing for human behavior: Architecture and behavioral sciences*. Stroudsburg PA: Dowden Hutchinson.
- Moore, R.L., Graefe, A.R. (1994). Attachment to recreation settings: The case of rail-trail users. *Leisure Sci.* 16, 17–31.
- Nanzer, B. (2004). Measuring sense of place: A scale for Michigana. *Administrative Theory & Praxis*, 26, 3, 362–382.
- Ng, S.H., Kama, P.K., Pongb, R.W.M (2005). People living in ageing buildings: Their quality of life and sense of belonging. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 347–360.
- Norberg-Schulz, C. (1985). *The concept of dwelling: On the way to figurative architecture*. New York: Electa/Rizzoli.
- Pedersen, D.M (1999). Dimensions of environmental competence, *Journal of Environmental Psychology*, 19, 303–308.
- Pol, E.; Dimasso, A.; Castrechini, A. (2006). Psychological parameters to understand and manage the NIMBY effect. *European Review of Applied Psychology*, 56, 1, 43–51.
- Pollini, G. (2005). Socio-territorial belonging in a changing society. *International Review of Sociology*, 15, 3, 493–496.
- Pollini, G. (2005). Elements of a theory of place attachment and socio-territorial belonging International Review of Sociology. *Revue Internationale de Sociologie* 15, 3, 497–515.
- Pretty, G.H., Chipuer, H.M., Bramston, P. (2003). Sense of place amongst adolescents and adults in two rural Australian towns: The discriminating features of place attachment, sense of community and place dependence in relation to place identity. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 3, 273–287.
- Prezza, M., Alparone, F.R., Cristallo, C. (2005). Parental perception of social risk and of positive potentiality of outdoor autonomy for children: The development of two instruments. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 4, 437–453.
- Proshansky, H.M., Fabian, A.K., Kaminoff, R. (1983). Place identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57–83.
- Reid, A., Deaux, K. (1996). Relationship between social and personal identities: Segregation or integration? *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 1084–1091.
- Relph, E. (1976) *Place and placelessness* (s. 29–38, 47–56). London: Pion Limited.
- Riley, R.B. (1992). Attachment to the ordinary landscape. W: I. Altman, S. Low (red.), *Place attachment* (s. 13–35). New York: Plenum Press.
- Rioux, L. (2005). The well-being of aging people living in their own homes. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 2, 231–243.
- Rissotto, A., Tonucci, F. (2002). Freedom of movement and environmental knowledge in elementary school children. *Journal of Environmental Psychology*, 22, 1–2,
- Rowe, S. (1990). *Home place: Essays on ecology*. Edmonton, Alberta: New West Publishers.
- Rowles, G.D. (1980). Growing old "inside": Aging and attachment to place in an Appalachian community. W: N. Datan, A. Lahmann (red.), *Transition of aging*. New York: Academic Press.
- Sagi, A., Donell, F., van Ijzendoorn, M.H., Mayselless, O., Aviezer, O. (1994). Sleeping out of home in a kibbutz communal arrangement: it makes difference for infant-mother attachment. *Child Development*, 65, 992–1014.
- Sanoff, H. (1999). *Integrowanie programowania, ewaluacji i partycypacji w projektowania architektonicznym*. Poznań: SPiA.
- Sanoff, H. (2000). *Community participation methods in design and planning*. New York: Wiley.
- Seamon, D. (1982). The phenomenological contribution to environmental psychology. *Journal of Environmental Psychology*, 2, 119–140.
- Seamon, D. (1987). Phenomenology and environment-behavior research. W: E.H. Zube, G.T. Moore (red.), *Advances in environment, behavior and design* (t. I). New York: Plenum Press.
- Shields, R. (2003). Intersections in cultural policy: geographic, socioeconomic and other markers of identity. *Canadian Ethnic Studies*, 35, 3, 150–164.
- Simpson, J.A. (1990). The influence of attachment styles on romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 971–980.
- Spencer, C. (2005). Place attachment, place identity and the development of the child's self-identity: searching the literature to develop an hypothesis. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 14, 4, 305–309.
- Sroufe, L.A., Waters, E. (1977). Attachment as an organizational construct. *Child Development*, 48, 1184–1199.
- Stedman, R.C. (2003). Is it really just a social construction? The contribution of the physical environment to sense of place. *Society and Natural Resources*, 16, 671–685.
- Steel, G.D. (2000) Polar bonds: environmental relationships in the polar regions. *Environment and Behaviour*, 32, 796–816.
- Stegner, W. (1992). *The sense of place*. New York: Random House.

- Stokols, D., Altman, I. (red.). (1987). *Handbook of environmental psychology* (tom 1–2). New York: John Wiley.
- Stokols, D., Shumaker, S.A. (1981). People and places: a transactional view of settings. W: J. Harvey (red.), *Cognition, social behaviour and the environment* (s. 41–488). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Sutton, S.E., Kemp, S.P. (2002). Children as partners in neighborhood placemaking: Lessons from intergenerational design charrettes. *Journal of Environmental Psychology*, 22, 1–2, 171–189.
- Tartaglia, S. (2006). A preliminary study for a new model of sense of community. *Journal of Community Psychology*, 34, 1, 25–36.
- Taylor, S., Perkins, A. (2001). Place identification and positive realities of aging. *Journal of Cross-Cultural Gerontology*, 16, 1, 5–21.
- Taylor, A.F., Kuo, F.E., Sullivan, W.C. (2002). Views of nature and self-discipline: Evidence from inner city children. *Journal of Environmental Psychology*, 22, 1–2, 49–63.
- Tharenou, P. (2003). The initial development of receptivity to working abroad: Self-initiated international work opportunities in young graduate employees. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 76, 489–515.
- The virtual walk-through of Pihlajisto*, Helsinki: <http://www.hut.fi/~helira/Kotiluonto/sivut/kierros.htm>
- Thiel, P. (1997). *People, paths, and purposes: notations for a participatory envirotecture*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Thurber (2007). Preventing and treating homesickness. W: Ch.A. Thurber, E. Walton (red.), *Pediatrics*, 119, 1, 192–201.
- Tuan, Y.F. (1974). *Topophilia: A study of environmental perception, attitudes, and values*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Tuan, Y.F. (1977, 1987). *Space and place: The perspective of experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tuan, Y. F. (1980). Rottenness versus sense of place. *Landscape*, 24, 3–8.
- Twigger-Ross, C.L., Uzzell, D.L. (1996) Place and identity processes, *Journal of Environmental Psychology*, 16, 3, 205–220.
- Ulrich, S.R. (1993). Biophilia, biophobia and natural landscapes. W: S.R. Kellert, E.O. Wilson (red.), *The biophilia hypothesis* (s. 73–137). Washington, DC: Island Press.
- UNESCO – MAB, (1988). Expert panel on MAB Project 13: *Perception of environmental quality*. Paris: UNESCO.
- United Nations. (1992). Agenda 21, Rio Declaration, Forest Principles. New York: United Nations.
- UNCHS (United Nations Centre for Human Settlements). (1997). *The Istanbul Declaration and the Habitat Agenda*. Nairobi: United Nations.
- Uzzell, D., Moser, G.; (2006). Environment and quality of life. *European Review of Applied Psychology*. 56, 1, 1–4.
- Van Eecke, J. (2005). Immigration from an attachment perspective. *Social Behavior and Personality*, 33, 5, 467–476.
- Van Tilburg, M., Vingerhoets, A.L., Van Heck, G.L. (1997). Coping with homesickness: The construction of the adult homesickness coping questionnaire. *Personality and Individual Differences*, 22, 6, 901–907.
- Vaske, J.J., Kobrin, K.C. (2001). Place attachment and environmentally responsible behavior. *Journal of Environmental Education*, 32, 4, 16–22.
- Vignoles, V.L., Chryssochoou, X., Breakwell, G.M. (2000). The distinctiveness principles: identity, meaning, and the bounds of cultural relativity. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 4, 337–354.
- Vivero, V.N., Jenkins, S.R. (1999). Existential hazards of the multicultural individual: Defining and understanding „cultural homelessness“. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 5, 1, 6–26.
- Wallenius, M (1999). Personal projects in everyday places: perceive supportiveness of the environment and psychological well-being. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 2, 131–143.
- Weiss, R.S. (1982) Attachment in adult life. W: C.M. Parks, J. Stevenson-Hinde (red.), *The place of attachment in human behavior* (s. 171–183). New York: Basic Books.
- Wells, N.M. (2005). Our housing, our selves: A longitudinal investigation of low-income women’s participatory housing experiences. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 2, 189–206.
- Williams, D.R. (2002). Leisure identities, globalization, and politics of place. *Leisure Science*, 14, 29–46.
- Williams, D.R., Patterson, M.E. (1999). Environmental psychology: Mapping landscape meanings for ecosystem management (s. 141–160). W: H.K. Cordell, J.C. Bergstrom (red.), *Integrating social sciences and ecosystem management: Human dimensions in assessment, policy and management*. Champaign, IL: Sagamore Press.
- Williams, D.R., Patterson, M.E., Roggenbuck, J.W., Watson, A. (1992). Beyond commodity metaphor: Examining emotional and symbolic attachment to place. *Leisure Science*, 14, 29–46.
- Williams, D.R., Vaske, J.J. (2003). The measurement of place attachment: Validity and generalizability of a psychometric approach. *Forest Science*, 49, 6, 830–840.
- Wilson, E.O. (2003). *Przyszłość życia*. Poznań: Zyska i S-ka.
- Witkowski, L. (2000). *Rozwój i tożsamość w cyklu życia. Studium koncepcji W.H.Eriksona*. Toruń: Wydawnictwo UMK.